

Sławomir Łukasiewicz

Lublin

Środkowoeuropejskie inicjatywy federalistyczne realizowane na terenie Stanów Zjednoczonych w latach 1949–1956

Inicjatywy federalistyczne, o których będzie mowa w niniejszym artykule, w dużej mierze nawiązywały do działań podejmowanych przez postacie tej miary, co Józef Piłsudski po I wojnie światowej, a w latach II wojny światowej np. przez Władysława Sikorskiego. Jednak w sytuacji międzynarodowej końca lat 40. i pierwszej połowy lat 50. nabierały zupełnie nowego wymiaru. Ciekawe zwłaszcza wydają się inicjatywy powstałe w USA, przede wszystkim dlatego, że są mniej obecne w literaturze niż te wyrosłe na gruncie europejskim. W niniejszym szkicu chciałbym przedstawić wyniki badań prowadzonych w archiwach polskich w Stanach Zjednoczonych¹ i w archiwach krajowych. Duże znaczenie miały także rozmowy z żyjącymi jeszcze świadkami i aktorami wydarzeń. Czas, o którym będzie tu mowa, to okres od powstania Narodowego Komitetu na rzecz Wolnej Europy (1949) do momentu, w którym politycy amerykańscy przestali bezpośrednio odwoływać się do hasła federacji (połowa lat 50.). Cezury te mają charakter przede wszystkim symboliczny, tzn. obrazują początek i koniec możliwości uprawiania aktywnej działalności i refleksji federalistycznej pod egidą Stanów Zjednoczonych. Trzeba jednocześnie pamiętać, że idee po pierwsze rodzą się z reguły wcześniej, a po drugie żyją dłużej, niż wynikałoby to z chronologii.

Polityka amerykańska wobec krajów Europy Środkowowschodniej po II wojnie światowej była logiczną kontynuacją postanowień, które ostatecznie zapadły podczas konferencji w Jałcie i w Poczdamie w 1945 r. Niemniej przełom nastąpił już w latach 1946–1947, kiedy sformułowano założenia polityki powstrzymywania (ang. *containment*)². Polityka ta spowodowała wzrost zainteresowania możliwościami oddziaływania na Europę Środkowowschodnią, a co za tym idzie — wzrost zapotrzebowania na wiedzę o tym regionie. Przyniosło to m.in. liberalizację prawa imigracyjnego wobec uchodźców politycznych. W 1948 r. został podpisany Displaced Persons Act, czego wynikiem było zwiększenie liczby uchodźców przybywających do USA.

¹ Kwerendę tę odbyłem dzięki wsparciu finansowemu Fundacji Kościuszkowskiej.

² J. Łaptos, *Narodowy Komitet na rzecz Wolnej Europy a komitety narodowe emigracji środkowoeuropejskiej (1949–1952)*, s. 361–366 [szczotki artykułu udostępnione przez autora]. A. Mania, *The National Security Council i amerykańska polityka wobec Europy Wschodniej w latach 1945–1960*, s. 62–63. Wykładnię założeń G. Kennana można znaleźć m.in. w broszurze *American Diplomacy 1900–1950*, New York 1952.

Wreszcie, na sugestię Goerge'a Kennana (ówcześnie State Department Policy Planning Staff Director) doszło do powołania organizacji, która stawiała sobie za cel „zagospodarowanie” zimnowojennego potencjału, jaki przedstawiali sobą emigranci, a która przyjęła nazwę National Committee for Free Europe (dalej: NFCE) — Narodowy Komitet na Rzecz Wolnej Europy³.

Powstanie NCFE stało się w ocenie Pawła Machcewicza bezpośrednią przyczyną powstania dwóch ważnych kierowniczych ośrodków emigracji polskiej, niezależnych od rządu londyńskiego⁴. W grudniu 1949 r. doszło do powołania Rady Politycznej, reprezentującej PPS, SN, NiD i grupę działaczy ludowych kierowaną przez Stefana Korbońskiego i Kazimierza Bagińskiego, która z czasem przyjęła nazwę PSL—Odłam Jedności Narodowej. Przedstawicielstwo Rady Politycznej w Stanach Zjednoczonych ukonstytuowało się 18 marca 1950 r.⁵ Grupa działaczy ludowych skupiona wokół Stanisława Mikołajczyka 2 maja 1950 r. ogłosiła powołanie Polskiego Narodowego Komitetu Demokratycznego z siedzibą w Stanach Zjednoczonych⁶. Zgromadzenie w USA wielu wybitnych emigrantów z Europy Środkowowschodniej oraz powstanie polskich przedstawicielstw dało wygodne podstawy do prowadzenia akcji na rzecz federacji środkowoeuropejskiej.

Związek Polskich Federalistów w Stanach Zjednoczonych

Już latem 1950 r. doszło do powstania organizacji o nazwie Związek Polskich Federalistów w Stanach Zjednoczonych. Pierwsze próby jej powołania miały miejsce już w styczniu 1950 r. i chodziło wtedy o powołanie amerykańskiego okręgu ZPF, podlegającego centrali w Europie⁷. Inicjatywa ta, zawieszona na pół roku, odżyła ponownie latem. Podstawowym celem, jaki postawili sobie uczestnicy spotkania założycielskiego zorganizowanego w mieszkaniu Romana Michałowskiego, było sformułowanie planu działalności federacyjnej na terenie Stanów Zjednoczonych, w nawiązaniu do istniejących inicjatyw polskich (wymieniono Związek Polskich Federalistów i Intermarium) oraz w kontakcie z grupami innych narodowości, zainteresowanymi współpracą⁸. Powołano komitet organizacyjny, który miał wypracować formułę przyszłej

³ Na temat powstania tego komitetu pisze bardzo ciekawie J. F. Leich, *Great Expectations: The National Councils in Exile 1950–1960*, „The Polish Review” (New York) 1990, nr 3/4, s. 183–196.

⁴ P. Machcewicz, *Emigracja w polityce międzynarodowej*, Warszawa 1999, s. 48 i n.

⁵ List S. Korbońskiego do Wydziału Wykonawczego Rady Politycznej z 25 III 1950 r., Hoover Institution Archives [dalej: HIA] Korboński, box 19. Przewodniczącym został S. Korboński (PSL—OJN), wiceprzewodniczącym J. Lerski (NiD), a sekretarzem Adam Niebieszczański (SN). „Biuletyn Prasowy. Rada Polityczna. Przedstawicielstwo w Stanach Zjednoczonych”, nr 2 z 1 VII 1950 r.

⁶ *De facto* 2 maja miały miejsce enuncjacje prasowe nt. powstania PNKD, podczas gdy właściwe spotkanie założycielskie odbyło się 15 i 18 IV 1950 r. Stanisław Wójcik, Sprawozdanie Wydziału Wykonawczego PNKD z działalności za okres od powstania Komitetu do 1 VII 1951 r., Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Dział Rękopisów [dalej: BU KUL], rkps 2009, k. 92–95. Zob. także P. Machcewicz, *Emigracja...*, s. 52.

⁷ W programowym piśmie NiDu — „Trybunie” (Londyn), nr 31 ze stycznia 1950 roku, s. 12, pisano: „Niedawno założony w Paryżu przy czynnym udziale szeregu członków naszego Ruchu Związek Polskich Federalistów rozwija energiczną działalność organizacyjną. W ubiegłym miesiącu odbyły się zebrania konstytucyjne okręgów ZPF — kontynentalnego w Paryżu i brytyjskiego w Londynie. W styczniu odbędzie się zebranie konstytucyjne okręgu amerykańskiego ZPF”.

⁸ W spotkaniu wzięli udział: K. Jędrzejewski, J. Kazimirski, S. Korboński, R. Michałowski, T. Pawłowicz, O. Pehr, F. Szwałdler, J. Wszelaki, W. Zachariasiewicz. Protokół z zebrania organizacyjnego w sprawie polskiej działalności federacyjnej, 11 VII 1950 r., Nowy Jork, Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku [dalej: IJP], Związek Polskich Federalistów w Ameryce [dalej: ZPF], V/2/A, t. 1.

organizacji w składzie: Roman Michałowski, Feliks Gross i Tadeusz Pawłowicz. Gross i Michałowski już w czasie wojny blisko współpracowali w inicjatywach o podobnym charakterze w piśmie „New Europe” i w Radzie Planowania Europy Środkowej i Wschodniej. Pawłowicz reprezentował grupę młodszego pokolenia i od jesieni 1949 r. sprawował funkcję prezesa świeżo powołanego w USA koła NiDu⁹, a od momentu powstania w Nowym Jorku przedstawicielstwa Rady Politycznej był jego członkiem, zajmując się sprawami finansowymi¹⁰. W myśl uchwalonego 6 września statutu Związek miał stanowić „polski ośrodek myśli i studiów przyszłej organizacji wspólnoty narodów, a w szczególności Europy Środkowowschodniej”¹¹. Podstawę działania miała stanowić tzw. koncepcja regionalna (Polska w ramach związku narodów Europy Środkowowschodniej, ten związek w ramach wspólnoty europejskiej, wspólnota europejska w ramach ponadpaństwowej organizacji — Związku Narodów). W składzie pierwszego zarządu ZPF w Stanach Zjednoczonych znaleźli się: Roman Michałowski (prezes), Jerzy Lerski (zastępca), Henryk Kucharzyk (sekretarz), Janusz Kazimirski (skarbnik). Pozostali członkowie to: Feliks Gross, Stanisław Strzetelski, Wieńczysław Wagner¹². Od samego początku brakowało jasnego określenia, jakie będą relacje nowo powstałego Związku z istniejącym na kontynencie imiennikiem, niemniej podjęto uchwałę o nawiązaniu ścisłej współpracy¹³.

Program prac Związku składał się z trzech głównych postulatów: sformułowanie założeń ideologicznych, rozpoczęcie badań i podjęcie akcji na rzecz rozwiązań federalnych. Punkt drugi, czyli studia nad federalizmem, miał stanowić bazę intelektualną całego ruchu, niezbędną do prezentacji własnego stanowiska oraz do rozwijania kontaktów. Michałowski proponował badanie problemów związanych z ideą Związku Narodów całego świata oraz ideą federacji narodów Europy, a w szczególności Europy Środkowowschodniej (w tym punkcie zakładał m.in. współpracę z Mid-European Studies Center [dalej: MESC]¹⁴, działającym w ramach NCFE). Widziano konieczność współpracy z pokrewnymi organizacjami polskimi, jak również z reprezentacjami innych narodowości emigracyjnych. Planowano informowanie społeczeństwa wychodźczego i polonijnego o podejmowanych działaniach, na równi z informowaniem i współpracą z organizacjami amerykańskimi¹⁵. Przywiązywano dużą wagę do kontaktów osobistych. Np. O. Halecki deklarował pomoc w kontaktach z fryburskim instytutem do badania spraw federacyjnych w Europie, „Intermarium”, prof. Brugmansem z College d’Europe, „American Journal of European Affairs” i, jak to określał, sferami katolickimi.

⁹ List Stanisława Jordanowskiego do Tadeusza Pawłowicza z 1 X 1950, IJP, Polski Ruch Wolnościowy „Niepodległość i Demokracja” [dalej: NiD], sygn. II/4/E, t. 7. Zob. także T. Pawłowicz, *Obraz pokolenia*, Kraków 1999, s. 142.

¹⁰ List S. Korbońskiego do Wydziału Wykonawczego Rady Politycznej z 25 III 1950 r., HIA, Korboński, box 19.

¹¹ W preambule Statutu Związku Polskich Federalistów w Stanach Zjednoczonych.

¹² Komunikat Zarządu ZPF w SZ, 7 IX 1950, Polish Institute of Arts and Sciences [dalej: PIASA], 020/4 [pierwsza cyfra oznacza kolekcję, druga folder — S. Ł.]. Poza tym wśród członków założycieli znaleźli się Kazimierz Bagiński, Michał Budny, Marian K. Dziewanowski, Tadeusz Kołodyński, Stefan Korboński, Jan Lechoń, Wacław Lednicki, Ignacy Morawski, Zygmunt Nagórski, Tadeusz Pawłowicz, Otton Pehr, Leopold Wellisz, Kazimierz Wierzyński, Władysław Zachariasiewicz. Zwracano się także w tej sprawie do Oskara Haleckiego, Anatola Mühlsteina i Jana Wszelakiego.

¹³ Protokół Zebrania Konstytucyjnego ZPF w SZ, PIASA 020/4.

¹⁴ Ówczesnie kierowane przez płk. Edgara P. Deana, z którym Michałowski utrzymywał dobre kontakty osobiste.

¹⁵ Michałowski jako przykład przytacza American Friends of European Federation, kierowane przez W. Donovana.

Kłopoty finansowe sprawiły, że w ciągu pierwszego roku nie doszło ani do rozpoczęcia studiów, ani nawet do rejestracji związku jako organizacji amerykańskiej. Podsumowując roczną działalność Michałowski wskazywał na trudności w porozumieniu z innymi emigracjami oraz na pewien sukces we współpracy z NCFE, który wyraził zainteresowanie współpracą ze Związkiem Polskich Federalistów. Realnie miało to przełożenie na współpracę z Mid-European Studies Center. W wytycznych na 1952 r. R. Michałowski proponował w ogóle przesunąć dział studiów właśnie do MESC, gdzie doradcą ze strony Uniwersytetu Nowojorskiego był prof. Feliks Gross, a jego asystentem P. Wandycz. Dalsze działania w tym kierunku miały polegać na sporządzeniu listy polskich rzeczoznawców oraz sugerowaniu tematów badań i opracowań¹⁶.

Niedługo po powstaniu grupy nowojorskiej powstał w USA kolejny ośrodek federalizmu. 18 marca 1951 r., z inicjatywy Wieńczysława Wagnera i przy poparciu Romana Michałowskiego¹⁷ utworzono Związek Polskich Federalistów w Chicago, który zwrócił się z prośbą do organizacji nowojorskiej o afiliowanie. Powstanie nowej organizacji zostało przyjęte przychylnie, chociaż nie rozstrzygnięto jednoznacznie, jak będą wyglądać stosunki formalne, odkładając to do najbliższego Walnego Zebrania¹⁸. Działalnością federalistów zamierzano objąć także inne regiony Ameryki Północnej. W myśl sugestii prof. Wagnera prezes Michałowski próbował namówić Ludwika Rabcewicza-Zubkowskiego do założenia podobnej jak w Chicago, „siostrzanej” organizacji w Kanadzie¹⁹. Jednak inicjatywa zakończyła się na wymianie korespondencji.

Powstanie polskich organizacji federalistycznych w USA spowodowało spór natury organizacyjnej ze Związkiem w Europie. W miesiąc po przyjęciu przez ZPF w Ameryce uchwały o współpracy z europejskim ZPF²⁰ Rowmund Piłsudski zaproponował wymianę pełnomocnictw i prawa przedstawicielstwa wobec czynników decydenckich w Europie i USA. Propozycja spotkała się jednak z negatywną odpowiedzią, ponieważ jej realizacja osłabiałaby niezależny charakter amerykańskiego związku²¹. Dodatkowo sprawę całą komplikowało powstanie w Paryżu Polskiego Związku Federalistów, kierowanego przez Stanisława Kota, którego działalność stała w opozycji do poczynań federalistów związanych z NiD-em. Związek S. Kota, dzięki kontaktom ze stronnictwami ludowymi, miał duże szanse na zdobycie wiarygodności tak wobec czynników europejskich, jak i amerykańskich, a taki scenariusz wydarzeń mógł spowodować osłabienie inicjatyw podejmowanych przez NiD. Dodatkowym zagrożeniem były kryształizujące się koncepcje niemieckie i węgierskie, które znajdowały uznanie w oczach amerykańskich²². Stąd nalegania R. Piłsudskiego na skoordynowanie akcji federalistycznej.

¹⁶ Listy Romana Michałowskiego do Wieńczysława Wagnera z 19 I 1951 i z marca 1952 r., PIASA 020/1,4. Sprawozdanie z obrad Walnego Zebrania Związku Polskich Federalistów w Stanach Zjednoczonych, z 28 marca [1952], PIASA 020/4.

¹⁷ List Romana Michałowskiego do Wieńczysława Wagnera z 19 I 1951 r., PIASA 020/4.

¹⁸ Protokół zebrania organizacyjnego Związku Polskich Federalistów w Chicago, z 18 III 1951 r. PIASA 020/5. List W. Wagnera i E. Rewerowskiego do Zarządu Polskich Federalistów w Nowym Jorku, Chicago, 24 IV 1951, PIASA 020/1. List Prezesa R. Michałowskiego do Prof. Wieńczysława Wagnera, 12 V 1951 r., New York, PIASA 020/1.

¹⁹ List R. Michałowskiego do Ludwika Rabcewicza-Zubkowskiego, 26 III 1951 r., PIASA 020/1.

²⁰ Protokół Zebrania Konstytucyjnego ZPF w Stanach Zjednoczonych, PIASA 020/4.

²¹ List R. Piłsudskiego do R. Michałowskiego z 22 XII 1950 r., IJP, ZPF, t. 1. Pierwsza propozycja współdziałania wyszła ze strony gałęzi europejskiej już 11 X 1950 r. Zob. także list Romana Michałowskiego do Wieńczysława Wagnera z 19 I 1951 r., PIASA 020/4.

²² List R. Piłsudskiego do Z. Nagórskiego z 13 V 1952 r. [odpis], IJP, ZPF.

Na przeszkodzie stały jednak kwestie formalne: gdyby organizacja nowojorska została afiliowana jako oddział ZPF w Londynie, byłoby to równoznaczne z koniecznością rejestracji jako *foreign agent*, a to z kolei wykluczałoby udział obywateli amerykańskich, w tym Michałowskiego. Stąd jedyną możliwą była formuła ścisłej współpracy²³, a ta była nie do przyjęcia dla R. Piłsudskiego. W jego imieniu Jerzy Lerski stawiał jako realną perspektywę wysłania do USA delegatów europejskiego ZPF, na których mógłby polegać, a w razie konieczności mógłby w oparciu o nich stworzyć osobny ZPF w Ameryce. Przeprowadzenie takiego scenariusza stało się możliwe w 1951 r., kiedy do Lerskiego i Pawłowicza dołączyła silna grupa młodych NiD-owych działaczy, wśród których znaleźli się: Piotr Wandycz, Stanisław Jordanowski, Adam Rudzki, Bolesław Łaszewski. Jednym z zadań nowo przybyłej grupy miała być przebudowa struktury związku tak, aby możliwe było nawiązanie ściślejszej współpracy, a z czasem być może podporządkowanie gałęzi amerykańskiej ośrodkowi londyńskiemu. Służyć temu miało stworzenie osobnej Rady, w której zasiedliby obywatele amerykańscy (głównie dotychczasowi członkowie zarządu) oraz osobnego zarządu, zdominowanego przez osoby blisko związane z oddziałem londyńskim. Działania te zbiegły się z ewolucją poglądów R. Michałowskiego oraz z jego zwiększoną aktywnością na amerykańskiej scenie politycznej²⁴. Do planowanej rekonstrukcji doszło rzeczywiście podczas walnego zebrania 28 marca 1952 r.²⁵ Skład Rady wart jest przytoczenia: przewodniczący Roman Michałowski, członkowie: prof. Oskar Halecki, Janusz Kazimirski, Stefan Korboński, Jan Lechoń, Jerzy Lerski, Józef Lipski, Ignacy Morawski, Otton Pehr, Tadeusz Romer, Adam Rudzki, Władysław Zachariasiewicz, Wieńczyśław Wagner (jako prezes Związku w Chicago). Skład nowego Zarządu był następujący: prezes Zygmunt Nagórski oraz członkowie: Michał Budny, Jerzy Krzywicki, Henryk Kucharzyk, Tadeusz Pawłowicz, Piotr Wandycz, Jan Wszelaki. Jednocześnie na wniosek Piotra Wandycza przyjęto rezolucję o najściślejszej współpracy ze ZPF w Europie²⁶.

Kłopoty organizacyjne trwały jednak nadal²⁷ i miały znaleźć swój ostateczny finał podczas wizyty R. Piłsudskiego w USA. Pierwotnie zaplanowana na koniec 1952 r., ostatecznie odbyła się dopiero wiosną 1953 r.²⁸ Pośród celów tego przyjazdu znalazł się następujący: „przeprowadzenie rozmów z władzami nowej administracji amerykańskiej, kierownictwem Komitetu Wolnej Europy oraz wybitnymi politykami amerykańskimi na temat nowo kształtującej się polityki wyzwolenia, jak również zagadnień federalnych”²⁹. Najbardziej spektakularnym punktem wizyty było przemówienie na forum Komisji Spraw Zagranicznych Izby Reprezentantów oraz rozmowy w Departamencie Stanu. Piłsudski odbył też rozmowę z C. D. Jacksonem, ówczes-

²³ Prezes Michałowski pisał: „Walne zebranie uchwaliło zarejestrowanie związku jako «Polish–American Incorp». Decyzja to słuszna z uwagi na panujące nastroje i wzrastającą podejrzliwość wobec organizacji znajdujących się na liście «foreign agents». (...) W dodatku jako zarejestrowana organizacja Incorp. Polsko–Amerykańska, nie możemy oficjalnie «przedstawiać» obcej organizacji na tutejszym terenie i *vice versa*. Możemy natomiast bronić skutecznie interesów ZPF w siedzibą w Paryżu jako organizacja niezależna, uznająca te same zasady i tę samą doktrynę polityczną». List Romana Michałowskiego do Wieńczyśława Wagnera z 19 I 1951 r.”, PIASA 020/4.

²⁴ Przyczyny zmiany swojego stanowiska Michałowski wyłożył w listach do W. Wagnera ze stycznia i z marca 1952 r., PIASA 020/1.

²⁵ Sprawozdanie z obrad Walnego Zebrania Związku Polskich Federalistów w Stanach Zjednoczonych, odbytego 28 III [1952], PIASA 020/4.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Zob. w tej sprawie listy Rowmunda Piłsudskiego do Zygmunta Nagórskiego z 13 V i 22 VII 1952 r., IJP ZPF, t. 1.

²⁸ Wizyta trwała od 16 II do 31 III. „Komunikat PRW NiD w Stanach Zjednoczonych”, nr 2 z 1 III 1953 r. i nr 3 z 1 IV 1953 r. Opis tej podróży zamieściła także „Trybuna” (Londyn), nr 45 z kwietnia 1953 r., s. 8.

²⁹ „Komunikat PRW NiD w Stanach Zjednoczonych”, nr 2 z 1 III 1953 r., op. cit., s. 1.

śnie doradcą prezydenta Eisenhowera do spraw wojny psychologicznej. Podczas wizyty zorganizowano połączone zebranie Zarządu i Rady ZPF, które było poświęcone sprawom współpracy gałęzi amerykańskiej i europejskiej³⁰. Pomimo żywionych nadziei nie zakończyło ono sporu i dopiero od połowy lat 50. ZPF w Stanach Zjednoczonych pojawia się w statucie związku europejskiego jako gałąź afiliowana. Jednak nie miało to już w praktyce żadnych konsekwencji organizacyjnych.

Zupełnie analogiczny problem organizacyjny zaistniał w 1953 r. pomiędzy oddziałami w Nowym Jorku i Chicago, kiedy w październiku 1952 r. oddział chicagowski zmienił nazwę na Polski Związek Współpracy Środkowoschodniej Europy³¹. Sprawa ta wywołała szereg kontrowersji, ale ostatecznie przestała być aktualna w związku z zanikiem aktywności organizacji w Chicago po wyjeździe W. Wagnera do Indiany. Te trudności proceduralne wynikały w dużej mierze z faktu, że ZPF w Chicago miał odmienną od organizacji nowojorskiej wizję koncepcji federacyjnej. Między innymi skłaniał się, pomimo czynienia licznych zastrzeżeń, do współpracy z emigracją słowacką, co było postrzegane w Nowym Jorku niemal jak praca dywersyjna. Na poziomie koncepcyjnym postawa ta była bardzo bliska polityce uprawianej w owym czasie przez środowiska tzw. klubów federalnych i „Intermarium”³².

Stopniowe odchodzenie w polityce amerykańskiej od haseł federalizmu dało się zaobserwować także na tym forum i od połowy lat 50. Związek zaczął tracić charakter instytucji. Na początku 1956 r. przyjęto nawet taktyczną zasadę odejścia od propagowania zasady regionalizmu, leżącej u podstaw koncepcji federacyjnej wypracowanej w latach wcześniejszych³³.

Spośród akcji podejmowanych przez ZPF w USA dwie wydają się najbardziej trwałe. Pierwszą było wydanie w 1954 r. (okres prezesury B. Łaszewskiego) broszury pt. *Federalizm a niepodległość*, która stanowiła wykładnię programową związku. Drugą inicjatywą było stworzenie forum dyskusyjnego polsko-czechosłowackiego, które z czasem przekształciło się w Czechoslovak-Polish Research Group — Czechosłowacko-Polską Grupę Studiów. Powstała ona w maju 1952 r. Stronę polską reprezentowali: Adam Rudzki i Piotr Wandycz, a później w jego miejsce Ludwik Teclaff. Stronę czechosłowacką George Trutnovsky, a później Vilem Brzorad (sekretarz Huberta Ripki). Jedną z podstawowych zasad, jaką przyjęto, był indywidualny charakter akcesu nowych członków, bez możliwości reprezentacji jakiegokolwiek ugrupowania politycznego. Położono nacisk na charakter nieformalny (grupa) i studyjny całego przedsięwzięcia. Spośród wstępnych założeń warto zwrócić uwagę na wspólne stanowisko w sprawie idei federalnej i konieczności stworzenia w Europie Środkowoschodniej związku regionalnego, który „winien zająć przyjazne stanowisko wobec demokratycznych Niemiec i uwolnionej od komunistycznego reżimu Rosji”³⁴. Współpraca polsko-czechosłowacka, także w ramach powołanego komitetu, miała być koniecznym minimum do stworzenia takiej regionalnej wspólnoty. Istniały trzy główne kierunki działalności komitetu: studia, wspólny periodyk

³⁰ „Komunikat PRW NiD w Stanach Zjednoczonych”, nr 3 z 1 IV 1953 r., op. cit., s. 7.

³¹ List W. Wagnera do R. Michałowskiego z 18 X 1952 r., PIASA 020/1.

³² Wniosek taki nasuwa m.in. lektura artykułu J. Łaptosa, *Koncepcje integracji Europy Środkowoschodniej w świetle publikacji „Intermarium”*, w: *Ku zjednoczonej Europie: studia nad Europą Środkową i Południowo-Wschodnią w XIX i XX wieku*, red. I. Stawowy-Kawka, W. Rojek, Kraków 1997, s. 125–140. [Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 1212, Prace Historyczne, z. 124, Studia Polono-Danubiana et Balcanica].

³³ W protokole zebrania ZPF w USA 20 I 1956 r., znajdujemy następujące stwierdzenie, będące konkluzją stoczonej dyskusji: „Związek będzie starał się ze względów taktycznych nie podkreślać zbyt ostro naszych założeń ideowych po linii regionalizmu”. IJP, ZPF, t. 1.

³⁴ Czechosłowacko-Polski Komitet Studiów. *Zasady programowe*, IJP, ZPF, t. 3.

i akcja polityczno–propagandowa³⁵. Studia podzielono na cztery zasadnicze działy: historia, zagadnienia społeczno–ekonomiczne, zagadnienia polityczno–kulturowe i problemy współpracy międzynarodowej ze szczególnym uwzględnieniem studiów polsko–czeskosłowackich³⁶. Ostatecznie najważniejszym przedsięwzięciem grupy, ogniskującym wszystkie trzy podstawowe kierunki działania, stało się pismo „The Central European Federalist” wychodzące nieregularnie w latach 1953–1971.

Chrześcijańsko–Demokratyczna Unia Europy Środkowej

Dla Amerykanów bardziej niż studia nad Europą Wschodnią (mimo wszystko przymiotnik wschodnia był dominujący w oficjalnej nomenklaturze) politycznie dużo ważniejsze wydawały się pośrednie działania zmierzające do konsolidacji ruchów z Europy „za żelazną kurtyną”. Byłoby to o tyle wygodne, że powstanie jednolitego przedstawicielstwa ułatwiałoby koordynowanie akcji na Europę Wschodnią. Pierwszą próbą stworzenia takiej spójnej organizacji była konsolidacja stronnictw chrześcijańsko–demokratycznych, w której stronę polską reprezentowało Stronnictwo Pracy. Już w oświadczeniu wydanym przez Prezydium SP z 3 czerwca 1948 r. w Paryżu stwierdzano w punkcie 7, że do linii programowej stronnictwa należy „idea federalna, podnoszona zarówno jako zasada organizacji świata oraz podstawa organizacji Regionu Europy Środkowej, jak i metoda przyjaznego rozwiązywania problemów granicznych i narodowościowych”³⁷. Od samego też początku stronnictwo szukało możliwości działania na szerszym międzynarodowym forum. Stąd wynikały bliskie kontakty z organizacją Nouvelles Equipes Internationales (Nowe Ekipy Międzynarodowe), w skrócie NEI³⁸. Powstawanie komitetów narodowych pod egidą NCFE i związane z tym przeniesienie siedziby SP z Europy do USA doprowadziły do powołania Chrześcijańsko–Demokratycznej Unii Europy Środkowej (Christian Democratic Union of Central Europe — CDUCE)³⁹. Nastąpiło to 26 lipca 1950 r. podczas zebrania w Slovenian Hall w Nowym Jorku⁴⁰. Siedzibą organizacji pierwotnie miał być Waszyngton. Na przełomie maja i czerwca 1951 r. został otwarty oddział Unii

³⁵ The Czechoslovak Polish Research Committee in New York. Program, IJP, ZPF, t. 3.

³⁶ Program of Activities of the Czechoslovak Polish Working Committee, IJP, ZPF, t. 3.

³⁷ Prezydium Stronnictwa Pracy, Oświadczenie, Paryż, 3 czerwca 1948 r., HIA, Korboński, box 9.

³⁸ Polska w Międzynarodówce Chrześcijańskiej, PIASA 009/27.

³⁹ Szczegółowy opis kolejności rozmów, jakie doprowadziły do powstania CDUCE, znajduje się w dokumencie *Appendix to the Report of the Secretary General* znajdującym się w materiałach z pierwszego Kongresu Unii. BU KUL, rkps 2048, k. 65. Zob. także dokument autorstwa K. Sieniewicza [Historia powstania światowej Unii Chrześcijańskiej Demokracji], BU KUL, rkps 2103. Fakt, że CDUCE korzystała z pieniędzy NCFE został potwierdzony m.in. w publikacji *Christian Democracy in Central Europe. Achievements and Aspirations of the Christian Democratic Movement*, [New York] 1952. Omówienie tej broszury: *Środkowo–Europejska Unia Chrześcijańsko–Demokratyczna*, „Odnowa” kwiecień 1952, nr 4, s. 8. Najwięcej na temat CDUCE pisze J. Zabłocki, *Chrześcijańska Demokracja w kraju i na emigracji. 1947–1970*, Lublin 1999, s. 92 i n. Dotychczas badacze przedmiotu poświęcali CDUCE jedynie wzmianki. Zob. M. Wolański, *Europa...*, s. 158; J. Łaptos, *Narodowy Komitet...*, s. 374. Pełniejszy nie publikowany opis historii CDUCE można znaleźć w kolekcji K. Sieniewicza: O działalności międzynarodowej Chrześcijańskiej Demokracji Europy Środkowej, BU KUL, rkps 2021, k. 566–575.

⁴⁰ Data dzienna powstania CDUCE nie jest pewna, ponieważ np. w dokumencie sprawozdawczym pierwotnie figurowała data 25 VII. Chrześcijańsko–Demokratyczna Unia Środkowej Europy, PIASA 009/27. Także BU KUL, rkps 2021, k. 229. W artykule *Po kongresie*, „Odnowa. Pismo Stronnictwa Pracy” z marca 1953 r. podawano datę 26 VII, a *Działalność Chrześcijańsko–Demokratycznej Unii Europy Środkowej*, „Odnowa. Biuletyn Stronnictwa Pracy” Nowy Jork 1952, nr 1, s. 9 — 27 VII. Najbardziej prawdopodobna wydaje się jednak data 26 VII, która pojawia się najczęściej.

w Nowym Jorku i jednocześnie powstały placówki w Rzymie i Paryżu (Bolesław Biega). Ponadto powstała Sekcja Unii Młodych w Paryżu (Edward Bobrowski) i Oddział Sekcji Unii Młodych w Londynie (Stanisław Gebhardt)⁴¹. Nowy Jork od 1 listopada 1951 r. stał się główną siedzibą Unii. W składzie CDUCE znalazło się Stronnictwo Pracy, reprezentowane m.in. przez Karola Popiela i Karola Sieniewicza, sekretarza generalnego Unii⁴². W projekcie statutu, obok hasła oparcia się w działaniu na doktrynie chrześcijańsko–społecznej, współdziałania z innymi stronnictwami chrześcijańsko–demokratycznymi, prowadzenia akcji niepodległościowej i demokratycznej, zostały sformułowane następujące cele: „prowadzenie akcji politycznej mającej na celu federację krajów Europy Środkowej; działalność zmierzająca do integracji regionu środkowoeuropejskiego do zjednoczonej i niepodzielnej Europy, tworzącej polityczną i kulturalną całość”⁴³. Podstawę działania stanowiło przekonanie, „że kierunek chrześcijańsko–demokratyczny stanowi dziś w Europie największą i najbardziej zwartą siłę polityczną i że wykazuje on największe zrozumienie i daje najsilniejsze poparcie idei zjednoczenia europejskiego”⁴⁴. Hasło federalizmu obecne w deklaracjach CDUCE miało być realizowane w praktyczny sposób, przez współpracę partii chrześcijańsko–demokratycznych wchodzących w skład Unii⁴⁵. Kolejnym etapem budowania struktur federalnych miała być współpraca organizacji międzynarodowych, takich jak: CDUCE, Międzynarodowa Unia Chłopska [dalej: MUCH], Committee of Liberal Exiles (London) i Bureau International Socialiste des pays de l'autre coté du rideau de fer (Paryż). Działalność CDUCE miała być okazją do reprezentacji interesów środkowoeuropejskich, jak również nieść nadzieję rychłego wyzwolenia⁴⁶.

Pierwszy kongres CDUCE był długo odkładany i ostatecznie odbył się w Nowym Jorku dopiero w dwa i pół roku od jej powstania (13–15 marca 1953). Materiały z niego publikowała zarówno „Odnowa”⁴⁷, pismo SP, jak i „Christian Democratic News Service” (później „Christian Democratic Review”), ukazujący się od 5 czerwca 1951 r. dwutygodnik informacyjny Unii⁴⁸.

⁴¹ Istniała amerykańska gałąź CDUCE Youth Section, w której przedstawicielem Polski był George Sambor. *Formation of American Branch CDUCE Youth Section*, „Christian Democratic New Service” nr 12,13 z lipca 1953 r., s. 2.

⁴² W skład CDUCE wchodziły następujące partie chrześcijańsko–demokratyczne: czechosłowacka, węgierska, łotewska, litewska, polska, słoweńska (Jugosławii). Przewodniczącym Komitetu Wykonawczego był Msgr. Joseph Közi Horváth (Węgry). Wiceprzewodniczący: Miha Krek (Jugosławia), prof. Kazys Pakštas (Litwa), Karol Popiel (Polska), Ivo Duchacek, a później dr Adolf Prohazka (Czechosłowacja). Sekretarzem generalnym został Konrad Sieniewicz, skarbnikiem Pranas Vainauskas (Litwa). Członkowie: Ivo Duchacek (Czechosłowacja), Zdravko Kalan (Jugosławia), Msgr. Edward Stukels (Łotwa), Laszlo Varga (Węgry). Na podstawie *Christian Democracy in Central Europe. Achievements and Aspirations of the Christian Democratic Movement*, [New York] 1952. Por. J. Zabłocki, *Chrześcijańska Demokracja w kraju i na emigracji 1947–1970*, Lublin 1999, s. 81.

⁴³ Statut [CDUCE]. Projekt, PIASA 009/27.

⁴⁴ *Działalność Chrześcijańsko–Demokratycznej Unii Europy Środkowej*, „Odnowa”, nr 6 z czerwca 1952 r., s. 12. Podkreślano zwłaszcza fakt, że wśród europejskich chadeków znajdowały się takie osobistości, jak Luigi Sturzo, czy Konrad Adenauer.

⁴⁵ „CDUCE, firmly believing in the idea of federation, considers that the best way towards its realization is the close cooperation of akin political parties from the countries concerned”. Fragment listu do Fredericka R. Dolbear’a, ówczesnie wiceprezesa NCFE, z 18 XII 1950 r., PIASA 009/27. A w dalszej części listu przewidywano, że to właśnie partie chrześcijańsko–demokratyczne zdobędą największą popularność w wyzwolonych społeczeństwach, podczas gdy partie określone jako szowinistyczno–nacjonalistyczne powinny utracić swoje wpływy, także ze względu na niechętny stosunek do federacji. Ibidem.

⁴⁶ List do Fredericka R. Dolbear’a, ówczesnie wiceprezesa NCFE, z 18 XII 1950 r., PIASA 009/27.

⁴⁷ *Zob. Kongres Chrześcijańsko–Demokratycznej Unii Europy Środkowej*, „Odnowa” nr 2 z lutego 1953 r., s. 8 oraz cały nr 3 z marca 1953 r.

⁴⁸ „Christian Democratic News Service” nr 4/5 z marca 1953; nr 6 z kwietnia 1953 r.

W sprawozdaniach kongres był uznawany za niezwykle udany, co w jakiejś mierze potwierdza chociażby sama liczba uczestników: ogółem 900 osób z 27 krajów świata. Była to bez wątpienia świetna okazja, by propagować zarówno idee chrześcijańskiej demokracji, jak i idee współpracy przedstawicieli Europy zza żelaznej kurtyny⁴⁹. Jednym z najciekawszych intelektualnie wydarzeń kongresu było przygotowanie tzw. Platformy ideowopolitycznej Unii, czyli *de facto* programu CDUCE. Było to o tyle ważne, że założenia te przyjęły i uznały za własne wszystkie stronnictwa tworzące Unię i „dokonana została w ten sposób unifikacja programowa stronnictw chrześcijańsko–demokratycznych krajów środkowoeuropejskich”⁵⁰. Łatwo sobie uświadomić, jak olbrzymie znaczenie miałyby istnienie takiej zjednoczonej reprezentacji w przypadku, gdyby doszło do powstania federacji środkowoeuropejskiej. A zasada federalizmu, oczywiście podrzędna wobec doktryny chrześcijańsko–społecznej, była jedną z zasad Platformy. W Apelu do wolnego świata stwierdzano wręcz, że „chrześcijańscy demokraci są entuzjastycznymi zwolennikami zjednoczonej Europy i europejskiego federalizmu. Ich dążenia do sfederowanej Europy są najlepiej zrozumiane w Ameryce, bo podstawy amerykańskiej demokracji opierają się o federalizm”⁵¹. Równie duży rozgłos jak pierwszemu próbowano nadać także drugiemu Kongresowi CDUCE, który odbył się w dniach 15–17 kwietnia 1955 r., pod hasłem „Freedom — Prerequisite to Lasting Peace”.

Na bazie chrześcijańsko–demokratycznego ruchu związkowego i z inspiracji CDUCE powstała Central European Federation of Christian Trade Unions (CEFCTU)⁵², co nastąpiło 1 marca 1952 r. Stronę polską reprezentowali Jan Straszak i Karol Balon. Organizacja ta pierwotnie deklarowała swoje przekonania federalistyczne⁵³.

Jednak „idea federalna” w przypadku SP miała w dużej mierze charakter taktyczny i jedynym jej namacalnym przejawem była właśnie współpraca chadeków z Europy Środkowej w ramach CDUCE. Co więcej, była obecna jedynie w pierwszym okresie działalności CDUCE, czyli w pierwszej połowie lat 50.⁵⁴ Szczytowym momentem „kariery” federalizmu był kwiecień 1954 r., kiedy Rada CDUCE przyjęła Deklarację o federalizmie (Resolution on Federa-

⁴⁹ Podczas kongresu występowali przywódcy wszystkich liczących się organizacji uchodźczych działających pod egidą NCFE, począwszy od MUCH (Mikołajczyk), czy Liberalno–Demokratycznej Unii Europy Środkowej i Wschodniej (George Assan), a skończywszy na prezesach komitetów narodowych (V. Sidzikauskas — Litwa, K. Popiel — PNKD, H. Ripka — Czechosłowacja, B. Varga — Węgry, G. Dimitrov — Bułgaria). Komplet materiałów z Kongresu znajduje się w BU KUL, rkps 2048; HIA Mikołajczyk 133, box 15.

⁵⁰ *Platforma ideowopolityczna Unii*, „Odnowa”, nr 3/15 z marca 1953 r., s. 1.

⁵¹ *Apel do wolnego świata*, „Odnowa”, nr 3/15 z marca 1953 r., s. 3.

⁵² *Central European Federation of Christian Trade Unions*, New York 1952. HIA Mikołajczyk 133, box 15. Zob. także „Christian Democratic News Service” nr 4 z 5 III 1952 r., s. 6.

⁵³ *Central European Federation of Christian Trade Unions*, New York 1952, s. 21–22. HIA Mikołajczyk 133, box 15. Ciekawe, że takiej deklaracji zabrakło w *Program of the Central European Federation of Christian Trade Unions*, „Christian Democratic News Service” nr 5 z 17 III 1952, s. 8–9.

⁵⁴ Tak pisano w połowie lat 80. o ideach kierujących działaniem CDUCE w pierwszym okresie istnienia: „Drugą ideą jest federacja narodów Europy Środkowej w celu załagodzenia sporów istniejących między nimi, a także aby przeszkodzić temu, aby stały się one przedmiotem rywalizacji i wyzysku ze strony imperializmu zagranicznego, bez względu na formę rządów w danym kraju. Jest zatem konieczne, aby drogą umów dojść do integracji narodów zamieszkałych między Bałtykiem, Adriatykiem a Morzem Czarnym w jedną wspólnotę zdolną do utrzymania swej niepodległości, a także stania się czynnikiem równoważącym i stabilizującym te regiony Europy. Podczas wojny nie myślano jeszcze o Zjednoczonej Europie”. O działalności międzynarodowej Chrześcijańskiej Demokracji Europy Środkowej, BU KUL, rkps 2021, k. 569.

lism)⁵⁵, w której po raz kolejny opowiadała się za modelem federalnym w Europie, postrzegając go jako ucieczkę zarówno od rozwiązań nacjonalistycznych, jak i internacjonalistycznych. Jeżeli program działań CDUCE był w jakimś stopniu odbiciem programu SP, to należy odnotować, że już w 1955 r. powstanie federacji środkowoeuropejskiej obwarowano szeregiem zastrzeżeń, za nadrzędny cel stawiając powstanie federacji skupiającej wszystkie kraje europejskie⁵⁶. Począwszy od 1956 r. w retoryce używanej w analizach sytuacji międzynarodowej zaczęły dominować aktualne wtedy pomysły neutralizacji regionu⁵⁷, a sformułowania o przyszłej federacji zostały zastąpione formułą przygotowania planów na przyszłość⁵⁸.

ACEN

Jednym z celów konsolidacji przedstawicielstw emigracyjnych było przygotowanie potencjalnej elity władzy. Powstaje pytanie, na ile taki „nowy garnitur” mógłby zastąpić istniejące ówczesne reżimy komunistyczne, a na ile była to wyłącznie gra służąca doraźnym celom polityki amerykańskiej. Pierwszym poważniejszym krokiem ku stworzeniu wspólnego frontu przedstawicielstw emigracyjnych było podpisanie 11 lutego 1951 r. w Filadelfii, przez 200 przedstawicieli narodów za żelazną kurtyną, Deklaracji wyzwolenia. Z polskiej strony podpisali ją jedynie przedstawiciele PNKD, natomiast nie uczynili tego ani członkowie Rady Politycznej, ani ówczesny reprezentant rządu londyńskiego, Juliusz Łukasiewicz⁵⁹.

W tym samym roku miało miejsce kolejne istotne wydarzenie, jakim było przemówienie C. D. Jacksona o znamienym tytule *Freedom through federation* wygłoszone dla Herald Tribune Forum 24 października 1951 r. Stawiając pytanie o to, jaką ideą należy się kierować, aby w przyszłości wyzwolone kraje Europy za żelazną kurtyną mogły osiągnąć rozwój równy amerykańskiemu, C. D. Jackson odpowiadał, że tą ideą jest federalizm⁶⁰. Trudno znaleźć pochodzące z owego okresu dobitnie wyrażone amerykańskie poparcie dla idei federacji

⁵⁵ Tekst tej deklaracji został opublikowany w wydawnictwie dokumentującym działalność CDUCE w latach 1951–1956 *Freedom Prerequisite to lasting peace*, New York 1957, s. 145–146. Zobacz także materiały z II Kongresu Unii: *Freedom Prerequisite to lasting peace. Platform to be Presented for Adoption by the Second International Congress of CDUCE*, BU KUL Rkps 2049, k. 184.

⁵⁶ „Rozumiejac przez Europę polityczną obszar zawarty [pomiędzy — S. Ł.] z jednej strony kanałem La Manche i zachodnią granicą euroazjatyckiej Rosji, a z drugiej — Morzem Śródziemnym i Skandynawią na Północy oraz doceniając szkodliwość utrzymywania dotychczasowego podziału Europy na części i przedłużania sztucznie wyhodowanych w przeszłości barier psychicznych i antagonizmów między narodami, Stronictwo Pracy dopuszcza, jeżeli miałyby to okazać się niezbędnym etapem do federacji kontynentalnej, czasowe porozumienia międzynarodowe regionalne, wykluczające jednak jakikolwiek agresywny ich charakter”. Rezolucja Komisji Zagadnień Międzynarodowych Stronictwa Pracy na sesję Rady SP na Wychodźstwie, zebrana w Paryżu 31 lipca 1955 r. BU KUL, rkps 2009, k. 168.

⁵⁷ Protokół z II zwyczajnego zebrania Rady SP na Wychodźstwie (Zespół europejski), 17 XI 1956 r., BU KUL, rkps 2009, k. 193. Memorandum Stronictwa Pracy z 8 I 1957 r. BUKUL, rkps 2008, k. 129–136.

⁵⁸ Wiele lat później K. Sieniewicz tak ocenia politykę CDUCE: „Był to okres zimnej wojny, w którym głównym sloganem było «roll-back». Statut CDUCE przewidywał, że pierwszym celem Unii jest wyzwolenie krajów Europy i wprowadzenie ustroju demokratycznego. Jednakże lata płynęły i slogany wielkiej polityki się zmieniały. Rozsądek nakazywał dostosować działalność Unii do realnej sytuacji międzynarodowej”. BU KUL, rkps 2103, k. 12.

⁵⁹ Pełna nazwa brzmiała *Declaration of Aims and Principles of Liberation of the Central and Eastern European peoples* i ukazała się w osobnej broszurze o takim tytule nakładem NCFE. Zob. także P. Machciewicz, *Emigracja...*, s. 97–98; M. Wolański, *Europa...*, s. 126–127. Bezpośredni organizatorzy tej manifestacji wywodzili się z tzw. Tuesday Panel, kierowanego przez rumuńskiego męża stanu — Grigore’a Gafencu.

⁶⁰ Tłumaczenie polskie tego przemówienia zamieściła „Trybuna” (Londyn), nr 23 z listopada 1951 r., s. 5–6.

europiejskiej. Federalizm jako panaceum na bolączki Europy wyzwolonej spod jarzma sowieckiego miał też w przyszłości stanowić zaporę przed ewentualnymi zakusami ze strony najeźdźców (Związku Sowieckiego) dzięki potencjałowi ludzi i zasobów, zgromadzonemu w jednym miejscu. Koncepcja w jakimś stopniu przypomina plany, jakie snuł rząd polski w czasie II wojny światowej, a skojarzenia te nasuwają się także przy dalszej lekturze tekstu, kiedy Jackson mówi, że federacja taka mogłaby się zacząć np. od związku Czechów i Słowaków bądź to z Węgrami, bądź to z Polakami, a użyteczność takiego rozwiązania byłaby silnym magnesem dla pozostałych krajów. Deklaracja ta z jednej strony była wyrazem narastającego zainteresowania strony amerykańskiej projektami federacyjnymi, a z drugiej mogła liczyć na poparcie w szeregach emigracji. Hasła federalizmu było obecne w retoryce polskich stronnictw politycznych tworzących zarówno Radę Polityczną (zwłaszcza PRW NiD), jak i PNKD. Dla przykładu Stanisław Mikołajczyk po przyjeździe do USA tak opisywał swoje przyszłe zamiary: „In collaboration with all other Representatives of the Agrarian Organizations of Eastern Europe in the International Peasant Union to fight for the liberation of our countries from communist dictatorship and for democracy and federation of those countries etc”⁶¹. Podobnie w sprawozdaniu z posiedzenia Naczelnego Komitetu Wykonawczego PSL, które odbyło się 27 kwietnia 1949 r. w Waszyngtonie, znajdujemy następujący ustęp: „Wypowiadamy się za Federacją: Krajów Europejskich, łącznie z krajami za żelazną kurtyną. Do czasu uwolnienia tych krajów z niewoli sowieckiej w ruchu zjednoczonej Europy muszą one być reprezentowane przez niezależnych przedstawicieli, znajdujących się z tej strony żelaznej kurtyny”⁶².

Jednym z bezpośrednich następstw polityki profederalistycznej był konkretny pomysł powołania wspólnej reprezentacji emigracji zza żelaznej kurtyny. Niemniej rozwój wypadków nie następował w myśl scenariusza amerykańskiego. Pierwsze sygnały, że istnieje potrzeba zjednoczenia wysiłków komitetów narodowych możemy odnotować już jesienią 1950 r.⁶³

16 kwietnia 1951 r. powstał Komitet Wschodniej i Centralnej Europy⁶⁴, w którego skład wszedł PNKD. Także w 1951 r., jak pisze S. Korboński, doszło do powstania drugiej niezależnej organizacji skupiającej przedstawicieli emigracji zza żelaznej kurtyny — była nią Konferencja Krajów Wschodniej i Centralnej Europy⁶⁵, w składzie której znalazła się Rada Polityczna.

⁶¹ HIA Mikołajczyk, 118, box 2.

⁶² „Ludowy Biuletyn Informacyjny” (Waszyngton) nr 26 z maja 1949 r. HIA Korboński, box 9.

⁶³ [Confidential:] *Notes on the Establishment of a Central-Eastern European Planning Commission*, September 1, 1950, ss. 11. HIA Mikołajczyk, 111, box 7.

⁶⁴ Central and Eastern European Committee: Ferenc Nagy, S. Mikołajczyk, Vladko Macek, George Dimitrov, Karol Popiel, Milan Gavrilovic, Stefan Osusky, Mikulas Franek, Miha Krek, Augustin Popa, Constantin Visoianu, Iancu Zissu, Charles Peyer, Istvan Barankovics, Hasan Dosti, Josef Cerny, Zoltan Pfeiffer, George Assan, Kazys Pakštas, Vaclovas Sidzikauskas, Adolf Blondieks, Adolf Prohazka. HIA Korboński, box 5. Pośród założeń Komitetu znalazło się także następujące: „Komitet opracuje podstawy Unii Regionalnej dla zjednoczenia narodów Środkowowschodniej Europy, by — gdy tylko narody te staną się wolne, zamienić tę część Europy w obszar pokoju i harmonijnego współżycia narodów, w oparciu o jedność całej Europy. Dla tych celów Komitet przeprowadzi fachowe studia i badania dotyczące międzynarodowych, narodowych, prawnych, politycznych, ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych aspektów, związanych z problemami utworzenia Federacji Środkowowschodniej Europy”. Deklaracja konstytucyjna Komitetu Środkowowschodniej Europy, Waszyngton, 16 kwietnia 1951 r. Zobacz też przemówienia Mikołajczyka (w imieniu MUCH) i Popiela (w imieniu PNKD) z tej okazji. HIA Mikołajczyk 111, box 5. Zob. także List Ferenc’a Nagy’ego do Karola Popiela, 12 III 1951, PIASA 009/27.

⁶⁵ Central and Eastern European Conference, zrzeszająca organizacje (Council of Free Czechoslovakia, National Committee for Free Albania, Committee for a Free Estonia, Hungarian National Council, Committee for a Free Latvia, Committee for a Free Lithuania, Polish Political Council — Korboński,

Kolejne ożywienie wokół spraw federacji nastąpiło jesienią 1953 r., kiedy powołano Federation Group Committee. Komitet składał się z dziewięciu specjalistycznych komisji poświęconych studiom wybranych kwestii przyszłej federacji⁶⁶. Przedstawiciele Free Europe Committee wyrażali nadzieję, że owe studia po pierwsze będą podstawą do zbudowania kanałów, pomocnych dla krajów ujarzmionych w planowaniu przyszłości zjednoczonej Europy i po drugie, że będzie to lekcja mówiąca, że ich wybawieniem (*salvation*) jest nie tyle wyzwolenie spod panowania komunizmu, ile Europa lepsza niż ta, którą znali ich ojcowie, kierująca się poszanowaniem praw jednostki, równymi szansami dla wszystkich w osiągnięciu przyzwoitego standardu życia i większym bezpieczeństwem. Było to w dużej mierze powtórzenie wcześniejszych tez Jacksona. Niestety, już rok później informowano o zawieszeniu działalności tej grupy⁶⁷. Jedynym owocem prac komisji była publikacja *Europe: Nine Panel Studies by Experts from Central and Eastern Studies*, Free Europe Committee 1954⁶⁸. W osobnym podtytule dodano: *An examination of the Post Liberation Problem of the Position of Central and Eastern European Nations in a Free European Community*. Tematy dziewięciu wspomnianych w tytule paneli to (w nawiasach podają polskich uczestników): Rada Europy, wspólnota węgla i stali (Jan Wszelaki), obrona europejska (Wincenty Kowalski), prąd i energia (Zygmunt Krasnowiecki, Jan Wszelaki), transport i telekomunikacja (Adam Rudzki); finanse i handel (Włodzimierz Baczyński, Stanisław Skrzypek), integracja rolnictwa (Stanisław Skrzypek), opieka publiczna, bezpieczeństwo pracy i ubezpieczenia socjalne (Zygmunt Zaremba, Bolesław Biega).

W tym czasie zarówno Komitet, jak i Konferencja Wschodniej i Centralnej Europy starały się poszerzyć zasięg swojego oddziaływania, aż w końcu 10 sierpnia 1954 r. doszło do połączenia obu organizacji w Zjednoczone Narodowe Komitety i Rady na Emigracji⁶⁹. Strona amerykańska, która dążyła do powołania parlamentu wschodnioeuropejskiego o wyznaczonym przez siebie składzie, została postawiona wobec faktu dokonanego i aby utrzymać kontrolę nad rozwojem sytuacji doprowadziła do ogłoszenia 25 sierpnia powstania Zgromadzenia Europejskich Narodów Ujarzmionych, znanych lepiej od swojego angielskiego skrótu jako ACEN⁷⁰. W skład organizacji wchodził przedstawiciele poszczególnych komitetów narodowych oraz przedstawiciele takich organizacji, jak: CDUCE, Międzynarodowa Unia Chłopska, Unia

Rumanian National Committee, Serbian Central National Committee, Slovenian National Committee). W Konferencji działał również B. Łaszewski, a sekretarzem generalnym był Juraj Slavik. HIA Korboński, box 5. Zob. także Minutes from a Conference of the Representatives of the National Committees and Councils of Central and Eastern Europe, Held on October 3, 1951 at the Kosciuszko Foundation, New York, IJP, ZPF, V/2/A, t. 2.

⁶⁶ *East European Research on West European Federation*, „Central European Federalist” [dalej: CEF] nr 3–4 z grudnia 1953, s. 27. *Federation Studies of the Free Europe Committee*, „CEF” nr 1 z kwietnia 1954 r., s. 17–18.

⁶⁷ *Important Work Discontinued*, CEF, nr 3–4 z grudnia 1954 r., s. 2.

⁶⁸ Dostyc krytyczna recenzja tej publikacji, zarzucająca jej symplifikacje, ukazała się w „Christian Democratic Review” nr 8 z listopada i nr 9 z grudnia 1954, s. 23–24.

⁶⁹ United National Committees and Councils in Exile były zdecydowane kontynuować swoją działalność pomimo powstania ACEN. Zobacz np. cele i zadania United National Committees and Councils in Exile, HIA Korboński, box 5. Z ramienia Polski wchodził w ich skład Korboński i Sieniewicz. Organizacja stawiała sobie na celu w pierwszej kolejności wyzwolenie poszczególnych narodów, a dopiero potem realizowanie haseł międzynarodowych, takich jak federacja, która z pewnością byłaby pierwszą formą współpracy po wyzwoleniu.

⁷⁰ Niestety, jak dotąd organizacja ta nie doczekała się osobnej monografii, a jedynym opracowaniem jej historii jest książka F. Gadomskiego, *Zgromadzenie Europejskich Narodów Ujarzmionych. Krótki zarys*, New York 1995.

Socjalistyczna Europy Środkowej i Unia Liberalna Europy Środkowej. Przez wiele lat pracami ACEN-u kierował Stefan Korboński. Trudno przecenić rolę tej organizacji, ale trzeba przyznać, że było to dosyć wyjątkowe forum zrzeszające przedstawicielstwa emigracji z Europy Środkowoschodniej, co z czasem nadało mu charakter symbolicznego parlamentu środkowoeuropejskiego. Fakt, że inicjatywa ta wykraczała nieco poza ramy, jakie jej zarysowali Amerykanie, przemawiał zdecydowanie na jej korzyść. ACEN na miarę środków, którymi dysponował, odegrał rolę swoistego substytutu federacji państw Europy Środkowoschodniej. Świadomie tu używam słowa „państw”, docelowo bowiem chodziło ni mniej ni więcej o wyzwolenie (*liberation*) państw spod dominacji sowieckiej i kiedy udałoby się przeprowadzić część pierwszą planu, struktura ACEN-u mogłaby łatwo zostać zamieniona (przynajmniej w teorii) w związek państw członkowskich. Powiązanie działalności ACEN z obowiązującą wtedy polityką wyzwolenia nadało jej w rozumieniu Polaków charakter *stricte* niepodległościowy. Akcja antykomunistyczna zdecydowanie przeważała nad pracą konceptualną i główna część działalności opierała się na stosowaniu memorandów, pisaniu deklaracji, listów, reagowaniu na artykuły prasowe i wystąpienia osób publicznych i organizowaniu spotkań. Organizowano tzw. tygodnie narodów ujarzmionych, występowano na zgromadzeniach Rady Europy.

Z ACEN-em ściśle współpracowała też Międzynarodowa Unia Chłopska, kierowana przez Mikołajczyka, mająca siedzibę w Waszyngotnie⁷¹. Mikołajczyk jako prezes MUCH często w swoich wystąpieniach wskazywał na potrzebę stworzenia federacji w przyszłej wyzwolonej Europie Środkowoschodniej. Jeszcze w styczniu 1955 r., podczas kongresu MUCH, Mikołajczyk tak mówił o jej roli: „W ramach Unii [MUCH — S. Ł.], pomimo dzielących nas różnic narodowych, nauczyliśmy się pracować wspólnie. Przygotowaliśmy grunt pod regionalną federację Europy. [...] Naszym zadaniem przeto musi być przygotowanie gruntu ideologicznego pod sfederowaną Europę. Są tacy, którzy woleliby odroczyć akcję do okresu po wyzwoleniu naszych krajów, polityczni przywódcy jednak muszą już dzisiaj nad tym myśleć. Nad tym zagadnieniem pracował już w Polsce ruch podziemny w czasie drugiej wojny światowej. I niech na ten temat nie przemawiają przez Radio Wolnej Europy jedynie tylko specjaliści i eksperci. Niechaj przemawiają na ten temat także i przywódcy polityczni, których autorytet jest uznawany przez narody zza żelaznej kurtyny, a ich język dla nich zrozumiały”⁷².

Niestety ACEN-u nie ominęły problemy związane z podziałem emigracji polskiej. Pierwotnie składała się z 16 członków, z czego połowa, pod przewodnictwem S. Korbońskiego, reprezentowała Radę Polityczną, a druga połowa, pod kierunkiem K. Popiela (część K. Sieniewicza) reprezentowała PNKD. W momencie, kiedy zamarła aktywność PNKD, delegacja polska uległa stopniowemu zjednoczeniu⁷³. Z Polaków przez ACEN przewinęło się wielu wybitnych działaczy politycznych, takich jak: Stanisław Mikołajczyk, Konrad Sieniewicz, Karol Popiel, Stefan Korboński, Bolesław Biega, Andrzej Pomian, Jan Librach, Michał Mościcki, Stanisław Jordanowski, Adam Niebieszczański, Otton Pehr, Bolesław Łaszewski, Stanisław

⁷¹ Świadczy o tym dokument zatytułowany *International Peasant Union in the Assembly of Captive European Nations*, New York, March 1955. HIA Stanisław Mikołajczyk, 133, box 2. Wymienieni są następujący delegaci Unii do ACEN: Henricas Blazas, Jani Dilo, Stanisław Mikołajczyk (przewodniczący delegacji) i Ferenc Nagy. Ponadto są też przedstawiciele w komisjach ekspertów: Henricas Blazas (Political Commission), Bela Bokor (Legal Commission), Bohuslav Soumar (Public Realations Commission).

⁷² S. Stępa, *W imieniu Stronnictwa i Międzynarodowej Unii Chłopskiej. Wystąpienia Stanisława Mikołajczyka z lat 1948–1966*, Warszawa 1995, s. 83–84.

⁷³ Cała sprawa została np. na bieżąco opisana w „Komunikacie Organizacyjnym NKW PSL” (Nowy Jork), nr 3/55, s. 11–13. HIA Korboński, box 7.

Bańczyk, Władysław Michalak, Franciszek Sz wajdler, Feliks Gadomski, Jerzy Lerski, Stanisław Olszewski, Władysław Zaremba, Paweł Kopocz, Władysław Zachariasiewicz.

* * *

CDUCE i ACEN nie były jedynymi organizacjami skupiającymi przedstawicieli emigracji, mających poparcie amerykańskie. Do organizacji takich należała Międzynarodowa Unia Chłopska, o czym już wspominałem, ale także Liberalno–Demokratyczna Unia Europy Środkowej, w której reprezentantem polskiego Stronnictwa Demokratycznego był Stanisław Olszewski, oraz Unia Socjalistyczna Europy Środkowo–Wschodniej (powstała 4–5 lipca 1949 r.), z Zygmuntem Zarembą i Adamem Ciołkoszem⁷⁴. Pierwsza z tych organizacji odgrywała bardzo marginesową rolę, głównie ze względu na niewielkie wpływy, jakie miało np. Stronnictwo Demokratyczne, które było jednym z jej inicjatorów. Najaktywniejszym przedstawicielem SD w Unii Liberalno–Demokratycznej był Stanisław Olszewski, aż do swojej tragicznej śmierci⁷⁵. On też pozostawił jedyną wykładnię myśli federalistycznej SD w szkicu *Problem federacji Środkowowschodniej Europy*⁷⁶. Trzeba tu wspomnieć o jeszcze jednym członku stronnictwa — Feliksie Gadomskim, który przez wiele lat piastował funkcję przewodniczącego ACEN. Natomiast Unia Socjalistyczna Europy Środkowowschodniej koncentrowała swoje działania na kontynencie europejskim (główna siedziba była w Paryżu), przez co pozostawała w dużej mierze niezależna od polityki amerykańskiej. Jednak miała przedstawicielstwo amerykańskie, a latem 1954 r. doszło do Konferencji Międzynarodowych Organizacji Wychodźczych, podczas której próbowano wciągnąć USES do współpracy⁷⁷.

Wydarzenia opisane powyżej pokazują, że w USA zarówno w latach II wojny, jak i po jej zakończeniu działało wiele osób, które aktywnie popierały ideę federacji środkowoeuropejskiej. Pierwsze lata po wojnie oznaczały czas wyczekiwania i przełom przyniósł dopiero 1949 r., kiedy powstanie Komitetu Wolnej Europy pozwoliło uruchomić falę inicjatyw i studiów federacyjnych. Amerykańska polityka popierania federalizmu trwała do 1954 r. i należy uznać, że pięć lat: 1950–1954 to był okres, w którym problemy te dyskutowano najżywiej. Od połowy lat 50. nastąpiło odejście USA od promowania koncepcji federalistycznych w Europie Środkowej, co było w jakiejś mierze konsekwencją kompromitacji hasła wyzwalania Europy za żelazną kurtyną, a zatem także tworzenia w przyszłości federacji środkowoeuropejskiej⁷⁸. Trudno oprzeć się wrażeniu, że próby stworzenia porozumienia narodów środkowoeuropejskich mogły raczej zniechęcić Amerykanów do podejmowania tego typu działań, podziały bowiem i spory między — oraz wewnątrzpartyjne musiały prowadzić do wniosku, że zbudowanie trwałych struktur między narodami Europy Środkowowschodniej nie jest możliwe. Jeżeli

⁷⁴ K. Kik, *Międzynarodówka Socjalistyczna 1951–1992*, Warszawa 1994. USESW była związana organizacyjnie z Międzynarodówką Socjalistyczną.

⁷⁵ S. Olszewski, podobnie jak wielu innych wybitnych Polaków (J. Łukasiewicz, J. Lechoń), zakończył życie śmiercią samobójczą.

⁷⁶ S. Olszewski, *Kryzys emigracji. Problem federacji środkowowschodniej Europy*, Londyn 1955, s. 20–29.

⁷⁷ Data on the Activities of the CDUCE, March 1953 — April 1955, BU KUL, rkps 2021, k. 267. Uczestnikami konferencji (Conference of International Exile Organization) były: Central European Federation of Christian Trade Unions, International Center for Free Trade Union in Exile — Representation in USA, International Peasant Union, Liberal–Democratic Union of Central Europe, Socialist Union of Central–Eastern Europe — Representation in USA.

⁷⁸ Znamienne jest sformułowanie pochodzące z lat 60.: „There is a dead silence on the question of the fate of the captive nations”. Declaration of the International Peasant Union on the situation in Central and Eastern Europe behind the Iron Curtain and on recent international developments in the world, [August 1963], BU KUL, rkps 2021, k. 371.

dotąd dodatkowo weźmiemy pod uwagę takie elementy, jak zmiany w bloku komunistycznym z kulminacją w 1956 r. oraz pragmatyzm amerykański, to zrozumiałe stało się, że hasło federalizmu środkowoeuropejskiego, skierowane jednoznacznie przeciwko Związkowi Sowieckim musiało zniknąć z języka polityki, a tym samym z języka organizacji będących w jakimś stopniu narzędziem tej polityki. Oznaczało to kres aktywności ZPF w USA, a z czasem także spadek aktywności CDUCE i ACEN. Spośród organizacji powstałych na fali działań związanych z Komitetem Wolnej Europy najdłużej swoją pracę kontynuowała Polsko-Czechosłowacka Grupa Studiów.

Działania, które opisałem powyżej, stały się tłem do wypracowania wielu szczegółowych koncepcji artykułowanych w memoriałach, broszurach, czy korespondencji, a które pozostają ważnym świadectwem wysiłku intelektualnego, jaki podejmowano w interesie Polski i pozostałych krajów Europy Środkowowschodniej. Obok refleksji politycznej bardzo silny nurt tych rozważań stanowiły studia nad historią, których najpełniejszym wyrazem stały się koncepcje zaproponowane przez Oskara Haleckiego. Liczne fragmenty tej myśli politycznej i towarzyszącej jej argumentacji historycznej czekają jeszcze na analizę, jednak ich uwzględnienie wymaga odrębnego artykułu.

Central European Federalist Initiatives Realised in the United States in 1949–1956

Post-World War II Polish emigration in the West was of a purely political character, its basic aim being to regain independence for Poland which at the time remained within the sphere of Soviet influence. One of the solutions proposed by Polish political circles were federalist plans, which, on the one hand, referred to the Piłsudski or Sikorski tradition and, on the other hand, joined the unification of Europe inaugurated in 1948. The second half of the 1940s witnessed a reformulation of the premises of American policy towards Central-Eastern Europe, which affected the policy towards the émigrés and led to the establishment of a Free Europe Committee (1949). By utilising the potential of the Committee, emigrants from East-Central Europe created a number of organisations pursuing the federalist conception. Their purpose was to merge the efforts of particular political groups, e. g. the Christian Democrats (especially at a time when the unification of Europe was supported by West European Christian Democracy), as was the case of the Christian-Democratic Union of Central Europe, and to attempt creating something which would resemble a prototype of a Central European parliament, as in the case of the Union of European Subjugated Nations. Within the Free Europe Committee the concept of a federation was examined by the Mid-European Studies Centre and a group of nine panels, specially created for this purpose and active from autumn 1953 to autumn 1954. In the Polish community, the prime organisation devoted to federalism was the Union of Polish Federalists, which in the United States differed slightly from a group of the same name created in Europe in 1949. The presented article discusses the work performed in 1950–1956 by the above mentioned organisations.